

МРНТИ 16.21.07

О. Жұбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің
менгерушісі, филология ғылымдарының докторы

ТІЛ – КОНЦЕПТУАЛДЫ ЖҮЙЕДЕГІ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КОДЫ

Аннотация. Концептуалдау тілде көрініс тапқан ғаламның ұйымдасу және қабылдану тәсілі. Концептуалдау ақпарат ағымын жіктеп, зерделей отырып, жаңа мағыналар түзеді, ол адамзат тәжірибесін мазмұндық тұрғыдан сипаттауды мақсат етеді. Концептуалдау арқылы адам болмыс құбылыстары мен адамның ішкі әлемін таниды, соның нәтижесінде адам ғалам туралы білімін қалыптастырып, белгілі бір жүйеге түсіреді, олар тілде көрініс табады. Сол себепті концептуалдау үдеріс ретінде және адамның ақпаратты когнитивті өңдеуінің нәтижесі ретінде динамикалы сипатта болады. Мақалада концепт және концептілік жүйе ұғымы қарастырылады.

Тірек сөздер: концепт, концептуалды жүйе, семантика, грамматика.

О. Жұбаева

Заведующая отделом грамматики Института языкознания имени
А.Байтұрсынова, доктор филологических наук

ЯЗЫК – КОД КОНЦЕПТОВ В КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация. Концептуализация – это способ организации и восприятия Вселенной, выраженный в языке. Концептуализация, классифицируя и изучая потоки информации, создает новые смыслы, преследующие цель содержательного описания человеческого опыта. Посредством концептуализации человек познает явления бытия и внутренний мир человека, в результате чего человек формирует и погружает знания о Вселенной в определенную систему, которые отражаются в языке. Поэтому концептуализация носит динамический характер как процесс и как результат когнитивной обработки информации человеком. В статье рассматривается понятие концепта и языковой концептуальной системы.

Ключевые слова: концепт, концептуальная система, семантика, грамматика.

O. Zhubaeva

Head of the Grammar Department of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of philological sciences

LANGUAGE – THE CODE OF CONCEPTS IN THE CONCEPTUAL SYSTEM

Annotation. Conceptualization is a way of organizing and perceiving the universe,

expressed in language. Conceptualization, by classifying and studying information flows, creates new meanings that pursue the goal of a meaningful description of human experience. Through conceptualization, a person learns the phenomena of being and the inner world of a person, as a result of which a person forms and immerses knowledge about the Universe in a certain system, which is reflected in the language. Therefore, conceptualization is dynamic in nature as a process and as a result of cognitive processing of information by a person. The notion of the concept and language conceptual system are considered in the article.

Keywords: concept, conceptual system, semantics, grammar.

Бүгінгі таңда когнитивті тіл білімінің дамуына байланысты тіл мен ойдың арақатынасы жаңа қарқынмен зерттеле бастады. Когнитивті тұрғыдан алғанда, тіл мен ойлау адамның танымдық қызметінің нәтижесі болып табылады. Бұл бағыттағы зерттеулер адамның болмысты қалай концептуалдандыратыны туралы мәселеге жаңа қырынан үңілуге жол ашып, концептуалдау теориясының дамуына негіз болды. Концептуалдау когнитивті тіл біліміндегі негізгі іргелі ұғымдардың бірі болып табылады. Ол адамның негізгі когнитивті қабілеттерімен байланысты, сонымен қатар адамның ес, жады, назар сияқты танымдық әрекеттеріне тікелей қағысты. Сол себепті концептуалдау тіл білімінің ғана емес, психолінгвистика, когнитивті психологияның да зерттеу нысаны болып табылады.

Концептуалдау тілде көрініс тапқан ғаламның ұйымдасу және қабылдану тәсілі, белгілі бір тілге тән әлемді жіктеу тәсілі, сөйлеушінің белгілі бір сөйленімде жүзеге асыратын адамзат тәжірибесін жалпылау тәсілі болып табылады. Концептуалдау – адам санасында сыртқы әлемнің көрініс табуы ғана емес, сонымен қатар адамның ішкі әлемін, түрлі әлемдерді қабылдау тәсілі. Концептуалдау ақпарат ағымын жіктеп, зерделей отырып, жаңа мағыналар түзеді, олар адамзат тәжірибесін мазмұндық тұрғыдан сипаттауды мақсат етеді. Концептуалдау арқылы адам болмыс құбылыстары мен адамның ішкі әлемін таниды, соның нәтижесінде адам ғалам туралы білімін қалыптастырып, белгілі бір жүйеге түсіреді, олар тілде көрініс табады. Концептуалдау – екіжақты құбылыс: бір жағынан, ол адамның ішкі және сыртқы ғаламындағы мәнділіктерді зерделеп, түйсінуге жол ашса, екінші жағынан, зерделенген мәнділіктер мен құбылыстар туралы концепт қалыптастырып, білімді құрылымдайды. Сол себепті концептуалдау үдеріс ретінде және адамның ақпаратты когнитивті өңдеуінің нәтижесі ретінде динамикалы сипатта болады. Сонымен қатар концептуалдаудың онтологиялық сипаты бар. Зағтың онтологиялық ерекшелігі арқылы концептуалдау тәсілдері түзіледі, сол арқылы олар тілде кодталады.

Қазіргі кезде *концепт* мәселесіне ерекше мән беріліп отыр. «Концепт» ұғымы тіл біліміне философия мен психологиядан келді. Тіл білімінде концепт мәселесі С.А.Аскольдов, Д.С. Лихачев, В.В.Колесов, В.Н.Телия, Ә.Қайдар, М.М.Копыленко, З.Қ.Ахметжанова, Н.Уәли, Ж.Манкеева, Б.Момынова, Қ.Жаманбаева, А.Ислам, Қ.Рысберген т.с.с. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Концептіге берілген анықтамалардың бәрі де қазіргі тіл білімі үшін тіл, сана және мәдениетті кешенді түрде зерттеу қажеттігін көрсетеді. Зерттеушілер «концепт» ұғымын адам санасында қалыптасқан ментальді құбылыс ретінде сипаттайды. Бұл орайда концептілердің негізгі ерекшеліктері ретінде эмоционалды компоненті, семиотикалық жағы (синонимдермен, мақал-мақал, нақыл сөздермен берілуі), тұрпат межесі (концептінің балама парадигмалық және анықтамалық және синтагмалық байланыстарға түсуі) көрсетіледі. Қазақ тіл білімінде концептілер жүйесі когнитивтік лингвистика тұрғысынан, лингвомәдениеттану, этнолингвистика тұрғысынан қарастырылып келеді.

Когнитивті семантиканың негізгі мақсаты – концепт құрылымын сипаттау, концепттегі лексикалық жүйенің ерекшелігін айқындау. Концепт жай ғана тілдік таңба емес. Сол себепті концепт сөздікке негізделіп, сөздік арқылы айқындала бермейді. Ол тілдің бүкіл қолданысында (фразеологиялық бірлік, паремиология, ертегі, көркем әдебиет, күнделікті қолданыста, коммуникативті ұстанымдарда) көрініс табады. Концепт түрлі қырынан – лингвокогнитивті, мәдениеттанымдық – сипатталып келеді. Бұл бағыттардың бәрінде де тіл мен мәдениеттің байланысы көрінеді. Концептінің негізгі белгісі – ол ғаламды қабылдаудың өзіндік ерекшеліктеріне ие. Лингвокогнитивтік тұрғыдан алғанда, концепт адам санасындағы концептуалды деңгейдің (концептуалды жүйенің) немесе ғаламның концептуалды бейнесінің оперативті мазмұнды бірлігі немесе құрылымдалған білімнің кванты болып табылады. Концептуалды деңгей түрлі жолдармен алынған ақпаратты жандандырса, концептте адамның танымдық қызметі арқылы идеалды және абстрактілі бірлік түрінде алынған нәтиже, білім мазмұны көрінеді. Концепт индивидтің ғалам нысандары туралы ойы, түсінігі, білімі болып табылады. Сол себепті концепт ғалам туралы білімді сақтап, *концептуалды жүйе құрайды*. Ол адамның ойланып, түрлі концептілерді талдап, өзара салыстыруына мүмкіндік береді, сол арқылы жаңа концептілер қалыптасады. Концепт лексикалық (грамматикалық, фразеологиялық т.с.с.) тұрғыда репрезентациялануы мүмкін. Сол себепті вербалды / бейвербалды концепт пен вербалды негізгі концепт және нақты деңгейдің тілдік құралдары арқылы репрезентацияланған концептілерді өзара ажыратып алу қажет. Концептілер негізінен *бейвербалды түзілім* болып табылады. Оларға сенсорлық және моторлық репрезентациялар негіз болады.

Концептуалды жүйе сөйлеуші санасында сақталатын, ақпараттарды өндейтін, оларды қалыптастырып, өзара байланыстыратын, тілде қолданысқа түсіретін бірқатар механизмдерден құралған концептілер жүйесі болып табылады. Яғни концептуалды жүйе – адамның ғалам туралы түсініктер жүйесі. Адамның болмысты түсінуі таным әрекетінің маңызды үдерістерінің бірі – концептуалдаумен тығыз байланысты. Ол адамның ақпаратты қабылдап, тәжірибесіндегі ең кіші бірліктерді айқындауға байланысты болады. Концептуалдау ақпаратты игеру, заттар мен құбылыстарды концепт түрінде жіктеумен байланысты болады. Бұл концептілердің негізгі бөлігі тілде сөз мағынасы арқылы бекиді, сол арқылы білім сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырады. Концептуалды жүйенің басты ерекшелігі – ол әркелкі сипатта болады. Құрылымы ортақ болғанмен, олардың бөліктері әртүрлі мәнде кездеседі. Соған сәйкес концептуалды жүйенің бірқатар бөліктері басқалармен салыстырғанда, маңыздырақ.

Концептуалды жүйеде түрлі концептілер көрініс табады, сол арқылы адам қабылдаған ақпаратын өңдеп, сараптай алады. Тілді меңгермей тұрып, адам белгілі бір деңгейде ғаламмен танысады, сезім мүшелері арқылы болмыстағы құбылыстардың сырын түсіне отырып, ол туралы ақпарат жинақтайды, заттардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтайды. Бұрынғы мөлiметтер жаңадан алынған ақпараттар жүйесiмен толыға отырып, адамның ғалам туралы ақпараттар жүйесi, яғни концептуалды жүйе түзіледi. Концептуалды жүйе индивидтің танымдық қызметін бейнелейтін ғалам туралы ақпараттар жүйесі болып табылады. РИ.Павиленис концептуалды жүйенің бірнеше кезеңін көрсетеді [1]. Бірінші кезең – тілді меңгергенге дейінгі концептуалды жүйе. Бұл кезеңде адам тікелей көріп, сезім мүшелері арқылы танып ғаламды түйсінеді. Ғалым тілге дейінгі кезеңде адам логикалық пайымдауларға иек артатынын айтады. РИ.Павиленис концептуалды жүйе түзілуі үшін алдымен алғашқы концептілер қалыптасатынын, кейін

олар жаңа концептілерді меңгеруде анализатор, интерпретатор қызметін атқаратынын ескертеді. Тіл туралы ақпараттар концептуалды жүйеде бұрыннан бар ақпараттар негізінде құрылып, меңгеріледі. Сол себепті тіл туралы ақпарат кейін қалыптасады. Тіл туралы ақпаратты меңгеру тілдегі заңдылықтарды сипаттайтын құрал ретінде грамматиканы меңгеру арқылы жүзеге асады.

Концептуалды жүйе интерпретация ұстанымын негізге алады. Концептуалды жүйе үздіксіз сипатта болуына байланысты концептілер бірізділікпен енгізіліп отырады: концептілер жүйесіндегі бұрынғы ақпарат жүйеге жаңа ақпараттардың енуіне жағдай жасайды. Концептуалды жүйеде бірізділік болған жағдайда ғана жаңа ақпарат концептуалды жүйеге ене алады. Сондықтан концептуалды жүйенің негізгі ерекшелігі – үздіксіздік болып табылады. Сол арқылы концептуалды жүйедегі бұрынғы концептілер жаңа мағыналық құрылымдармен толығып, жүйе кеңейіп, байып отырады. Мұнда тілдің қызметі ерекше болады. Тіл жүйедегі концептілердің коды болып табылады, сол арқылы концептуалды жүйедегі концептілер таңбаланып отырады. Бұл тіл туралы, тілдің физикалық және грамматикалық құрылымы туралы білімнің жинақталуына негіз болады. Яғни мұндай концепт физикалық және лингвистикалық құндылық ретінде көрінеді. Концептуалды жүйе мен вербалды көрсеткіштер сәйкес келе бермеуі де мүмкін.

Концепт мазмұны тілдің көмегімен ғана анықталады. Дегенмен концепт тілге толық тәуелді емес. Бұл ойлаудың бейвербалды сипатымен де айқындалады, олардың кей бөлігі ғана тілдік тұрғыдан сипатталады. Концепт тілде сипатталған кезде оның жекелеген қырлары ғана назарға алынады, сол себепті тұтас концепт емес, оның бөліктері ғана вербалданады. Концептінің бірқатар бөлігі сөздік анықтама, мәнмәтіндер арқылы берілсе, енді бірқатары фразеология түрінде, бірқатары грамматикалық (сөз тіркесі, сөйлем, грамматикалық категориялар мен көрсеткіштер) жолмен не тұтас мәтіндер арқылы берілуі мүмкін. Алайда бірнеше тілдік құрал қатысқанмен, концепт толыққанды сипатталмайды. Себебі ой үнемі тілдік сипатқа ие бола бермейді. Концептілердің бәрі бірдей тілдік тұрғыда объективтен бермейді. Вербалданған концепт жиі қолданылу арқылы түрлі өзгеріске түсіп, абстрактілік деңгейге ие болады. Бұл ерекшеліктер концепт мазмұнын құрап, түрлі деңгейдегі тілдік құралдар арқылы репрезентацияланады.

Тіл адамның болмыстың нақты жағдаяттарын концептуалдау үдерісін бейнелейді. Яғни концептуалды жүйеде алынған ақпараттарды өңдеу, сөйлеуойлау әрекеттерінде адам тұтынған көптеген концептілер мен білімнің басқа да құрылымдарын қамтиды. Сол себепті онда табиғи нысан концептілері де, нақты тілдік концептілер де енеді. Тілдегі концептуалдау үдерісінің әрбір тілдік деңгейдегі өзіндік ерекшеліктері болады. Б.Момынова тілдің когнитивті қызметі туралы айта келіп: «Когнитивтік лингвистикада тіл адамның когнитивтік іс-әрекетінің бір түрі, когницияның құралы саналады. Адам тілдің көмегімен тілдік бірліктер арқылы жинақталған информацияларды кодтайды немесе бейкодтайды (декодирует). Өйткені ойлау құрылымдары өзімен-өзі томаға-тұйық өмір сүрмейді, белгілі бір формасы бар таңбалар ретінде болмысқа айналады, болмыстанады (материализацияланады). Тілдің осындай екіжақтылығы оны адамның өзге когнитивтік іс-әрекетінен айрықшалаңдырып тұрады», – дейді [2, 125-126-бб.].

Концептілер бір-біріне ықпал етіп отырады. Концептуалды интеграция негізінде концептілерді нақтылап, жетілдіріп отыруға болады. Сондай-ақ ол концептуалды белгілері бойынша да байланысты болуы мүмкін. Яғни концепт екі түрлі сипатта: концепт – білімнің бірлігі және тілде көрініс тапқан білімнің құрылымы болып табылады. Әмбебап заттық код бірлігі онтогенезде концептінің сезімдік қабылдануы ретінде

көрініп, концептіні кодтау құралына айналады. Концепт динамикалы сипатта болады, сол себепті ол үнемі дамып, өзгеріп отырады. Білім қоры қоғамдағы өзгерістерге байланысты өзгеріп, толығып отырады, концепт мазмұны уақыт, өте келе мазмұндық жағынан толығып, жаңа концептуалды сипаттамалар арқылы көлемі ұлғайып отырады. Олар осы концептіні білдіретін тілдік бірліктердің мәндері, сөздіктегі түсініктемелері арқылы айқындалады. Концепт бейне ретінде түзілгенмен, абстракциялануға бейім болады. Концептінің абстрактілік деңгейі артқан сайын концепт сезімдік бейнеден ой бірлігіне айналады. Концепт динамикалы сипатта болуына байланысты ол дерексіздене береді. Концепт құрылымы:

- нақты бейнелі сипаттан құралады: ол ғаламды сезімдік тұрғыдан қабылдау, күнделікті таным қызметінің нәтижесі болып табылады;

- абстрактілі сипатты болады: заттардың нақты белгілері туралы білімнің нәтижесінде түзіліп, ғылыми таным нәтижесі болып табылады.

Концепт құрылымындағы нақты және абстрактілі сипаттар бірізділікке негізделмеген, сол себепті әр адамда бөлек болады. Концепт табиғатының динамикалық сипаты оның құрылымынан ғана емес, мазмұнынан да байқалады. Ол тұрақты емес. Ол адамның білімімен де байланысты, себебі адам іздену нәтижесінде білімін жетілдіріп отырады. Концепт мазмұнын нақтылау мүмкін емес. Ол адамның ойлау, елестету, білімін толықтыруы нәтижесінде түзіліп, түрлі заттарды, олардың ерекшелігін білдіруі мүмкін. Сонымен, тілге дейін пайда болған концептуалды құрылымдар болмыстағы құбылыстарды тікелей қабылдау, әсерлену нәтижесінде түзіледі; бастапқы концептілер концептуалды жүйе құрауда маңызды орын алып, жаңа концептілерді меңгеруде анализатор, интерпретатор қызметін атқарады; тілдің көмегімен түзілген концептуалды құрылымдар концептуалды жүйеге тілдің көмегісіз енгізуге болмайтын ақпараттар жүйесін құрайды.

Тілдік бірліктердің семантикасы концептіні толық сипаттап бере алмайды. Оны шартты түрде жалпыұлттық және топтық деп жіктеуге болады. Алайда концепт мазмұнын шектеуге болмайды. Концептілердің негізгі ерекшеліктерінің бірі – олар категориялар мен топтардың түзілуіне негіз болады. Категориялау үдерісіне қатыса отырып, концептілер болмыстағы түрлі заттар мен құбылыстарды белгілі бір топтарға жіктейді. Сонымен қатар концепт жаңа нәрсені танып-түсініп, категориялау үшін де негіз болады. Жаңа нәрсе концептімен салыстырылу арқылы белгілі бір категорияларға телінеді.

Белгілі бір тілдік құралдардың көмегімен берілген концепт адам санасында негізгі концептінің сипаттарының негізде қалыптасып, құрылымға енеді. Сол арқылы концептуалды жүйе үздіксіз сипат алып, бұрыннан бар концептілер жүйесінің көмегімен жаңа мағыналық құрылымдар түзіледі. Концептуалдаудың әр деңгейінде концептуалды мазмұнның тілдік бірліктері адамның ғаламды қалай зерделейтінін, ғаламның қандай сипаттары тілдік формаларда көрініс табатынын айқындайды. Яғни түрлі деңгейдегі тілдік құралдар ғаламның тілдегі концептуалдану жолдарын көрсетеді.

Функционалды-семасиологиялық тұрғыдан алғанда, концептуалды деңгей категориялы мағыналар деңгейі болып табылады. Себебі онда түрлі ақпарат жинақталып қана қоймай, тілді құрылымдап, жүйе ретінде қызмет етуіне негіз болады. Концептуалды деңгей жүйелілікті қамтамасыз етеді, белгілі бір ойды жеткізіп, мәтінді түсіну үшін тілдік таңбаларды реттейді. Түрлі деңгейдегі концептілер мен білімнің түрлі форматтарын, білімнің ұйымдасу тәсілдерін түсіну арқылы ғана адам тілдің қолданысын толыққанды түсіне алады. Концептуалды мазмұнды талдамайынша, тілдік формалардың қолданыс

ерекшеліктерін сипаттау мүмкін емес. Тілдің қолданысын сипаттау үшін тілдік бірліктердің қызметін ескеру қажет. Сол себепті тілдік формалардың мағынасы когницияға, тілдік мағынаның концептуалды сипатына байланысты болады. Тілдік мағынаның ерекшелігін түсіну үшін концептуалды жүйені интерпретациялау қажет.

Концептуалды категорияларда болмыс эмпирикалық және вербалды түрде категорияланып, категориалды мағыналар қалыптасады. Танбаның категориалды мағынасы концептуалды категориялардан көрінеді. Концептуалды категориялардың негізгі ерекшелігі – олар заттардың онтологиялық сипаты мен сөздердің грамматикалық белгілерін қамтиды, яғни «бастапқы» және «кейінгі» категорияларды бірлікте алып, болмыстағы заттар мен олардың сөйлесімдегі зерделенуі арасында концептуалды байланыс орнатады. Концептуалды категориялар жүйесі тілдік және тілдік емес білімдер негізінде құрылып, оларды тілдің түрлі деңгейлерінде репрезентациялайды. Сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары адамның ғалам туралы түсініктерімен, концептуалды жүйемен тығыз байланысты болады. Грамматикалық категорияларға (морфологиялық категорияларға да) жекелеген концептілер емес, категориалды мағыналар негіз болады.

Концептуалды категориялар жүйесі мен олардың арасындағы байланыс үнемі өзгеріп отырады. Сол себепті концептуалды категориялардың нақты шегі болмайды, олар көпқырлы категориалды континуум түзеді. Концептуалды категорияларда өзін құрайтын белгілер де, сол белгіні мүлде жоққа шығаратын белгілер де қамтыла береді. Сол себепті концептуалды категориялар әркелкі сипатта болады. Олар бір орталыққа негізделген. Концептуалдау адамның танымдық қызметіне негізделеді, ол адамның түрлі арна бойынша (тіл арқылы да) алған ақпаратын зерделеп, әрі қарай жүйелейді. Ол жана мәндер түзіліп, адамның концептуалды жүйесі мен білімнің мазмұнды оперативті бірліктері ретінде концептілердің қалыптасуына жол ашады.

Концептуалды және семантикалық деңгейлер бірнеше фактілерге байланысты болады. Тілде концептуалдау үдерісінің нәтижесі бейнеленеді, сондықтан концептуалды мазмұн тілде көрініс табады. Тіл ғалам туралы білімнің қалыптасып, жинақталуында, құрылымдалуына (яғни концептуалдау үдерісіне) және концептуалды жүйенің түзіліп, кеңеюіне әсер етеді. Бұл семантиканың екі жақты ерекшелігіне байланысты, яғни семантика концептуалды жүйеге де, тілдік жүйеге де қатысты. Сол себепті семантика тілдік жүйе мен концептуалды жүйені байланыстырушы дәнекер іспетті болады.

Концептуалды жүйеден морфологияның концептуалды кеңістігін құрайтын бөлігін айқындауға болады. Алайда ол концептуалды жүйенің басқа бөліктерінен тыс, дербес бола алмайды. Себебі концепті мазмұны біркелкі сипатта емес, оның түрлі бөліктерін объективтендіру үшін тілдің бірнеше деңгейі қатысады. Когнитивті лингвистикада дәстүрлі лингвистикада сараланған лексика, морфология, синтаксис, семантика сияқты салалар өзара бірлікте қарастырылып, тілдік формаларда көрініс тапқан, адамзаттың ойлау жүйесіне тән жалпы ұстанымдар айқындалады. Әрбір тілдік бірлік терең когнитивті үдерістерді айқындап, мағынаның құрылымдалу тәсілін айқындайтын механизм іспетті. Когнитивті грамматика да, когнитивті семантика да – мағынаның қалыптасу негізі ретінде таным нәтижелерін когнитивті тұрғыдан үлгілеу тәсілі болып табылады.

Лексика санада көрініс тапқан заттар мен құбылыстардың ерекшелігін зерделеп, белгілі бір тілде сөйлейтін, нақты тілдік ұжым танып, игерген ғалам бейнесін репрезентациялайды. Ғалам бейнесі жекелеген құрауыштарын (заттар мен құбылыстарды) ғана емес, сонымен қатар олардың арасындағы байланысты да түйсінуді қажет етеді. Синтаксис ғаламның бөлшектенетін құрауыштарының байланыстарын тексереді. Морфология –

тілдік білімді объективтендіретін, ғалам туралы білімді құрайтын сала болып табылады. Онда морфологиялық категориялар мен тұлғалардың тілде қалай концептуалданатыны туралы білім қоры жинақталып, адамның концептуалды жүйесін құруда маңызды орын алатын, ғалам бейнесін қалыптастыратын «уақыт», «сан-мөлшер», «персоналдылық», «модальділік» т.с.с. негізгі концептілердің тіл туралы білімді құраудағы орны сипатталады.

Ғалам туралы, оның құрылымы туралы жалпы түсінік тілдік бірліктердің лексикалық және грамматикалық категорияларында көрінеді. Тілдік тұрғыдан ерекше маңызды болатын мағыналар грамматикада айқын көрініс табады. Адам психикасы үшін ерекше маңызды болатын концептілер грамматикада бейнеленген. Сол себепті грамматикалық категоризация концептуалды қабағ түзуін лексикалық бірліктер арқылы көрініс тапқан концептуалды материалды айқындауға мүмкіндік береді. Грамматика концептуалды жүйенің ең маңызды бөліктерін көрсетеді, грамматикалық категориялар категориалды мәндердің ерекше деңгейлерінің репрезентациялану, объективтену құралы болып табылады. Грамматикалық категорияны зерттеуде тілдік мәндер мен категорияларды қалыптастыратын ортақ когнитивті механизмдерді зерттеудің маңызы ерекше. Ол объективті әлемі бейнесін репрезентациялап, адамның қоршаған ғаламды тану ерекшеліктерін бейнелейді.

Тілде когнитивті, лексикалық және құралдар өзара бірлікте болады. Зерттеушілер адамның ментальді санасындағы ұқсас құбылыстар туралы сөз ете келіп, түрлі атауларды қолданады: грамматикалық түрде көрінетін концептілер, грамматикалық концептілер т.с.с. Л.Талми, Н.Н.Болдырев, Н.А.Беседина еңбектерінде грамматикалық концептілер түрінде көрініс тапқан концептілер ақиқат болмыстағы маңызды ұғымды бейнелеу үшін қолданылатын айтады. Грамматика когнитивті жүйе ретінде тілдің концептуалды құрылымын айқындайтын фактор (мәнбір) болып табылады. Категориалды мағыналар сөз мағынасына негіз болып, тұрпат межесінде көрініс табады. Яғни концептуалды категориялар грамматикалық категорияларды түзеді. Морфологиялық категориялар морфологиялық көрсеткіш ретінде өзіндік мағынаға ие болып, грамматикалық категория құрайды.

Тілдік жүйе үшін маңызды болатын, ғаламның концептуалды бейнесін репрезентациялайтын концептілер морфологияда көрініс табады. Сондықтан негізгі сипаттамалар морфологиялық тұлғалар арқылы, басқа қосымша құралдардың көмегінсіз-ақ көрініс табады. Ал негізгі емес сипаттамалар тілдік репрезентацияның басқа деңгейлерін де қажет етеді. Морфологиялық категориялар мен әмбебап сипаттағы негізгі концептілер арасындағы қатынастар грамматикалық мағына мен тұлғалардың алуан түрлі болуына, сондай-ақ категориалды мағыналар үстеліп, күрделі грамматикалық тұлғалардың қалыптасуына ықпал етеді.

Тіл жүйесіне бағытталып, ғалам туралы білімдердің тілде көріну тәсілдерін бейнелейтін грамматикалық концептілер лексикалық жолмен берілетін концептілерге қарағанда, **біршама тұрақты** болып келеді. Сол себепті грамматикалық концептілер жалпыдұлттық деңгейде стандарттауға бейім болады. Грамматикалық концептілердің тұрақтылығы олардың ғаламның концептуалды бейнесінің категориалды бөлігімен байланысты болуымен де сипатталады. Морфологиялық категориялардың бұл ерекшелігін Қ.Жұбанов та атап көрсетеді: «Тіл өзгереді, бірақ барлық саласы бір қалыпта өзгермейді. Грамматика құрылысы өте шабан өзгереді. Тоқтамай калейдоскоп сияқты өзгерсе, грамматика да болмас еді. Демек, грамматика дегеніміз – тілдің бір қалпының белгілі уақыт ішінде тұрақтауы, орнығуы. Осы арқылы ол дыбыс құрылысының өзгеруіне де кедергі болады.

Сондықтан сөздер ұзақ замандар бойы дыбыс құрылысы жағынан бір-бірінен алыстап кетпейді. Бұдан олардың ұластығы байқалады» [3, 258-б.].

Лексика мен грамматикалық жүйе өзара байланысты. Грамматика тілдегі құбылысты бейнелейді, ал лексикаға атауыштық, бейнелеуіштік қызмет тән. Бала бастапқыда нақты болмыс категориялармен таныса отырып, тілдік категориямен танысады. Грамматика болмыспен тікелей байланысты болмайды, сан, шақ грамматиканың категориялары нақты категориялармен сәйкес келмейді, грамматика тілдің ішкі құрылымына қатысты болады, ол реляциялық сипатта. Морфологияда морфологиялық категориялар мен тұлғаларда көрініс алған концептуалдау тәсілдері мен жолдары айқындалады. Морфологиялық концептуалдау жолдары мен тәсілдері *тілдің онтологиясына* байланысты болады. Себебі морфология тілдік репрезентация заңдылықтарының концептуалдану құралы болып табылады, ол синтаксиспен бірлікте тілдің ішкі мәні мен қолданыс ерекшеліктерін айқындайды. Яғни морфологиялық тұлға синтаксистік құрылымның элементі ретінде мағына түзуге қатысады. Грамматикалық концептілердің **мазмұны өте жалпы** (абстракттілі) болады. Тілде морфологиялық тұлғалар арқылы берілетін грамматикалық мағыналар дерексіз сипатта болады.

Тілдік білім морфологияның концептуалды кеңістігін сақталып, репрезентацияланады. Онда тілдік мағына, категориялар мен тұлғалар туралы білімдер сақталып, ғаламның тілде қалай концептуалданатыны көрінеді. Тілдік емес бірліктермен қатар болмыс нысандарының бірі ретінде тіл де концептуалданады. Тілдік білімнің концептуалдану жолдарының бірі – морфология. Морфология деңгейіндегі концептуалдау ерекшелігі – ол білімді құрылымдай отырып, лексикалық жолмен берілген концептуалды материал үшін қабат, тор түзіп, белгілі бір деңгейде лексиканың қажетін өтейді. Грамматикалық ұғымдар **лексикалық концептосфераға үстеледі. Сол себепті қандай да бір сөз табына қатысты болмайтын сөз жоқ.** Әр сөз не зат есім, не сын есім, не етістік ретінде танылады. Ендеше, тілдің грамматикалық құрамының концептосферасы адамның тілдік санасының ажырамас бөлшегі болып табылады.

Когнитивті тұрғыдан алғанда, морфологияның негізгі бірлігі – морфологиялық категория болып табылады, ол сөз тұлғаларында көрініс тауып, парадигмаға бірігеді. Морфологияны морфема деңгейіне қатысты ғана емес, сөздердің түрлі топтарын репрезентациялайтын тұтас морфологиялық құрылымдар деңгейінде қарастыру қажет. Морфологиялық категориялар мен тұлғалар концептуалды деңгейде, негізгі танымдық үдерістер қатарында сипатталады. Морфологияның ғалам туралы білімді тіркеп, жіктеуі, категорияларға бөлуі осыған байланысты болады. Морфологияның категориялау үдерістерімен байланысы морфологияның ғалам туралы білімді қалай объективтендіріп, топтастыратынын да көрсете алады. Морфологиялық бірліктердің когнитивті қызметі ойлау үдерісімен, адамның интеллектуалды және ментальді қызметімен, ақпаратты өңдеу, сақтау, жіктеуімен байланысты болады. Морфологияда концептуалды жүйенің маңызды бөліктері категорияланады. Сол себепті морфологиялық категориялар мен тұлғалар категориалды мағынаның ерекше деңгейінің жалпылану, репрезентациялану жолы болып табылады. Концептуалды жүйенің категориалды бөлігі морфологиялық жолмен берілетін концептілер түрінде көрініс тауып, морфологияның концептуалды кеңістігін құрайды, морфологиялық репрезентацияның тілдегі когнитивті негізін түзеді.

Морфологиялық репрезентацияның тілдік механизмдері ретінде әмбебап сипаттағы негізгі концептілер негізінде морфологиялық категорияға бірігетін морфологиялық тұлғалар қолданылады. Әмбебап сипаттағы негізгі концептілер морфологиялық реп-

репрезентацияның тілдегі когнитивті негізін құрайды. Морфологиялық категориялар арасындағы өзгешеліктер концептіге негіз болған айырмашылықтарға, морфологияда концептуалдаудың түрлі деңгейлерінің қолданылуына байланысты болады. Категориалды мағына ғаламның концептуалды бейнесінің тұрақты компоненті болып табылады. Яғни әмбебап сипаттағы негізгі концептілердің мазмұны тұрақты мағыналардан құралады. Алайда категориалды мағыналардың бәрі морфологиялық жолмен беріле бермейді.

Тілдің грамматикалық құрылымы туралы концептіні менгеріп, түсіну арқылы вербалды символдарды түсініп, жүйедегі концептілерді қолдануға болады. Сол арқылы концептуалды жүйеде жаңа концептуалды құрылымдар түзуге болады. Жаңадан түзілген концептуалды құрылымдар басқа концептілер мен құрылымдар арқылы адамның танымдық тәжірибесін бейнелейтін концептілермен сәйкес келуі де мүмкін. Осылайша, тілдің көмегімен түзілген концептілердің жаңа, ерекше түрі пайда болады. Яғни тілдік және концептуалды жүйелердің байланысы тілдің концептуалдау нәтижесін бейнелеу қызметімен ғана байланысты емес. Тілдің ғалам туралы білімді қалыптастырып, белгілі бір құрылымға түсірудегі орны ерекше. Яғни тіл концептуалды жүйе құрауда маңызды қызмет атқарады.

Қорыта келгенде, морфологияда тілдік жүйе үшін маңызды болатын, ғаламның концептуалды бейнесін репрезентациялайтын концептілер көрініс табады. Сөйлеушінің ментальді ерекшеліктері уақыт, модальділік, персоналділік, қатынас, сан-мөлшер т.б. негізгі (іргелі) концептілерде көрінеді. Тілге дейін пайда болған концептуалды құрылымдар болмыстағы құбылыстарды тікелей қабылдау, әсерлену нәтижесінде түзіледі; *бастапқы концептілер* концептуалды жүйе құрауда маңызды орын алып, жаңа концептілерді менгеруде анализатор, интерпретатор қызметін атқарады; тілдің көмегімен түзілген концептуалды құрылымдар концептуалды жүйеге тілдің көмегінсіз енгізуге болмайтын ақпараттар жүйесін құрайды. Алдымен барлық мағына лексика деңгейінде көрініс тауып, кейін олардың ішіндегі ең маңыздылары ғана морфология, грамматика деңгейіне өтеді. Қазіргі кезде тіл білімі тілдің лексикалық, грамматикалық жүйесінде ғаламның концептуалдану ерекшелігін, яғни тілдің ғаламды қалай жіктейтінін, оны қалай көрсететінін, бейнелейтінін зерттеп, табиғи тілдің мета тілге айналу үрдісін тексеруді мақсат етіп отыр. Бұл орайда әсіресе грамматикалық категорияға, яғни сөз таптарына семантикалық интерпретация жасау, семантикалық тұрғыдан сипаттау ерекше маңызды болады. Сөз таптарының когнитивті сипаты ғаламды тануда когнитивті құбылыс ретіндегі таным ерекшелігін, тілдің қызметін айқындауға жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Павиленис Р.И. Проблема смысла (Современный логико-философский анализ языка). – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
- [2] Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалаушытық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 б.
- [3] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.